

PICĂȚURA DE ISTORIE

Ediția a II-a

Cartea Românească
EDUCAȚIONAL

Prima coexistență / 7
Insularii carolingieni / 15
Fricile milenariste / 19
Convertiri est-europene / 21
Erezie și poezie / 23
Nașterea unui alfabet / 26
Bestiarul din capiteluri / 29
Un secol autobiografic / 32
Purgatoriul / 36
Genealogii și ctitorii / 38
„Sultanul botezat” / 46
Sfârșitul capețian / 49
Latinofroni și grecofoni / 53
Liniști isihaste / 58
Ultimii bizantini / 62
Ciuma neagră / 65
Toleranța vizuală / 68
„Integrarea europeană”, un proiect semi-milenar / 71
India și Indiile / 74
Tiparul și noua Europă / 77
A treia Romă / 80
Florența ca simbol / 82
Italia de nord și Europa de est / 85
Iatrofilozofii / 90
De când este modernă Europa? / 95
Modelul anglican / 98
Anul 1543 / 101
Cultura hărții / 104
Săraca Spanie bogată / 112
Vizualul european și Shakespeare / 115
Sarmatismul polonez / 120

- Spiritul tridentin / 123
Vechile noutăți ale istoriei românilor / 129
Europa lui Max Weber / 133
Repere de mentalitate românească / 136
Raskol / 140
Călărețul de aramă / 143
Monarhia contractuală / 149
Civilizația „curială” / 152
Paradigma Hiram / 155
Orientul și „Luminile” / 159
„Apocalipsa” la București / 162
Gustul pentru Fénelon / 164
Germanizările Rusiei / 167
Voltaire, Napoleon și alți „eretici” / 170
Trei evadări romantice / 177
Odobescu și arta lecțiilor despre artă / 180
Monarhiile moderne ale Balcanilor / 192
Icoane și revoluție / 195
Warburg întemeietorul / 198
Orientul din Ungaria / 203
Anticamera Ucraina / 206
Liderul la sârbi / 209
Scandinavia-Balcani: o paralelă / 213
Minorități imperiale / 219
Care Europă, care Europe? / 221
Ce poate fi, astăzi, „civilizația ortodoxiei”? / 225
Prima Europă a românilor / 230
Visul lui Herzl / 234
Un Hohenzollern cu specific național / 237
O temă românească din prima jumătate a secolului trecut:
Renașterea / 241
Piața: scenografie și terapie / 249
Iconografie și politică românească post-totalitară:
cazul televiziunii / 251

Dacă în „facerea Europei” ideea creștină a jucat rolul principal – a arătat-o încă acum peste opt decenii istoricul englez catolic Christopher Dawson într-o carte pe cât de importantă, pe atât de prost primită la vremea sa –, atunci secolul al IV-lea, esențial în definirea credinței întru Iisus, rămâne răstimpul unei fundamentale prefaceri. Cea prin care lumea păgână mediteraneană a devenit lumea creștină a unui continent care a fost, în primul rând, o „universitas christiana”. Dar acest veac scurs între 300 și 400 mai are, în această prefacere, o particularitate care îl decupează memorabil în istoria universală. Este veacul unei prime și exemplare coexistențe, bine știute și multiplu ilustrate prin evenimente și fapte ale gândirii, ale literaturii, ale artelor, a două ideologii adverse, născute din premise diferite, cu un imaginar total deosebit, cu moravuri, credințe și ținte divergente: cea păgână, politeistă, greco-romană și cea creștină, monoteistă, de sorginte orientală, cu străvechi origini în soteriologii și eshatologii ale orizontului răsăritean, dar cu o repede acoperire teritorială și umană din Tracia până în Britania.

Născută din teribila criză romană a secolului al III-lea, cel al anarhiei militare și al invaziilor germanice, din formula politică a Tetrarhiei și a Dominatului inaugurate de balcanicul aclamat drept „Jovius” – așadar un Jupiter al Romei târzii –, anume Caius Aurelius Valerius Diocletianus, cârmuirea celui alt balcanic care a fost Flavius Valerius Constantinus sau Constantin cel Mare a pecetluit cumva destinul spiritual al ultimei antichități.

După șirul de edicte imperiale împotriva celor ce împărtășeau „iudaica superstitio”, cea a „galileenilor” care se închinau lui „Hristos” socotit a fi „unsul”, deci acel Mesia vestit de mult de către sectele și grupările spirituale evreiești ale Iudeii elenistice și romane, precum esenienii și zeloții, personaj mitologic a cărui imagine o avea în oratoriul său – alături de cea a lui Abraham al israeliților, de cea a greco-lati-

nului Orfeu – un împărat din secolul al III-lea chiar, Severus Alexander; după persecuțiile sângeroase din Orient împotriva creștinilor ce refuzau să lupte ca soldați și să venereze chipul imperial al lui Dioclețian și al altor auguști și cezari ai Tetrarhiei (aceasta este, semnificativ, epoca în care au cunoscut moarte de martiri câțiva dintre eroii sanctificați de Biserică în timpul lui Constantin cel Mare, deveniți „sfinții militari” Gheorghe, Dimitrie, Teodor Stratilat, Teodor Tiron, Procopie); după răsunătoarea victorie din 28 octombrie 312 de la Pons Milvius asupra lui Maxentius, repurtată sub semnul Crucii – acum intrate în legenda culturii europene prin istorisirea lui Eusebiu din Cezareea – de către amintitul Constantin, fiul lui Constantius Chlorus, trăit, ca și părintele său, în atmosfera cu mult mai tolerantă a unui Occident prea puțin știutor de tradiții iudeo-creștine, învingătorul avea să promulge în anticul Mediolanum, împreună cu Licinius, unul dintre cele mai celebre acte din civilizația veche. Este vorba de așa-numitul „edict de la Milano” din 313 ce dădea creștinismului, până acum atât de hăituit, statutul de „religio licita”, așadar de cult acceptat, în rând cu celelalte, relativ numeroase, mai ales de origini asiatice, pe care statul roman le tolera de nu puțină vreme.

Coborând la rădăcinile semantice și socotind că darul de a lega între ei oamenii dintr-o comunitate – exprimat prin verbul latinesc „re-ligo” – este asociat conceptului de cult religios – exprimat prin substantivul latinesc „religio” – se poate bănui cu tărie că, o dată cu edictul milanez, veacul al IV-lea va cunoaște o desfășurare, greu de imaginat, a entuziasmului creștin, conducând după numai optzeci de ani la proclamarea creștinismului de către Teodosie cel Mare, la 8 noiembrie 392, drept unică religie a imperiului. Era depășită astfel și definitiv încheiată ceea ce unii istorici au numit „anxietatea” spirituală a Romei finale, între domnia filozofului stoic Marcus Aurelius și cea a tolerantului soldat Constantin care a fost primul împărat creștin, cel ce instaura, în locul unei mai vechi „pax romana”, o nouă „pax romana christiana”. Și care, mai trebuie spus, avea să conducă lumea Orientului mediteranean, în sfera crucială a credinței, de la toleranța romană la intoleranța bizantină.

Veacul al IV-lea nu este doar cel în care, pentru acest imperiu creștin, se năștea o nouă capitală pe Bosfor, o „nouă Romă” („Néa Rome”), o „a doua Romă” („déutera Rome”) – la doar o mie cinci sute de kilometri spre răsărit de tradiționala capitală a imperiului, pe care curând barbarii o vor cuceri vremelnic –, denumită „orașul lui Constantin”, Constantinopolul adică, ce există oficial cu începere din mai 330, dar cu numele menționat pe unele monede cu șase ani înainte.

Respectiv De asemenea, el nu era doar secolul al cărui sfârșit avea să marcheze, în ianuarie 395, scindarea vastei împărății – dar nu și dispariția ideii de unitate imperială ce avea să dureze până către 800 – într-o „pars Orientis” avându-l în frunte pe Arcadius, stăpân la Constantinopol, și o „pars Occidentis” cu Honorius cârmuind la Ravenna.

Faptul de spiritualitate cel mai important pe care epoca îl înregistrează este, fără doar și poate, cel ce s-a consumat de-a lungul numeroaselor domnii ce au urmat morții lui Constantin cel Mare la Nicomedia în 337, în timpul dinastiilor constantiniană, valentiniană și teodosiană. Acum – și numai acum – au stat față în față, într-un dialog acerb nu o dată, dar atât de rodnic pentru posteritate, cu meritele intelectuale egal împărțite, cele două tabere: aceea păgână care își trăia ultimele momente, cu o demnitate străbătută de un fior tragic și aceea creștină ce avea să cunoască strălucirea momentului conciliar niceo-constantinopolitan și aurorală înflorire prin momentul patristic.

Trăind din seva culturală cea atât de bogată a veacului al III-lea, pecetluită de gândirea neoplatonică cuprinsă în *Eneadele* lui Plotin din Alexandria, unul dintre părinții misticii și ai esteticii medievale – elogiator al Spiritului și al Unicului, creator al cuvântului care exprimă „ieșirea din sine”, adică „extazul”, apologet al evanescenței lumii reale –, păgânismul crepuscular al secolului al IV-lea stă sub semnul unui Libanius din Antiohia, efigie, într-un fel, a climatului epocii. Aceasta măcar și numai pentru faptul că elevii retorului păgân al cărui model venerabil era atenianul Isocrates s-au numit creștinii Vasile cel Mare și Grigore din Nazianz, „părinții” capadocieni creatori, între altele, de norme monahale răsăritene, iar printre prietenii săi s-a prenumărat un cap încoronat precum Iulian Apostatul, ultimul din dinastia lui Constantin cel Mare – între 360 și 363 –, păgân notoriu în cea dintâi familie imperială creștină, cel din urmă apărător al neoplatonismului și vestejitor zadarnic, dar superb, al creștinismului.

Rezistența păgână este încă puternică după 300 la nivelul elitei intelectuale – o reprezintă, de pildă, un Ammianus Marcellinus, istoricul grec din Antiohia, apropiat de Libanius și luptând sub flamura apostatului Iulian, care s-a străduit să-și scrie ale sale *Res Gestae*, cuprinzând faptele romane dintre Nerva și Valens, într-o latinească prin care năzuia să-l imite pe Tacitus –, dar ea era adânc ancorată și în structurile populare ale Occidentului mai ales; acolo unde până târziu locuitorul unui sat, al unui „pagus”, era un „paganus”, așadar deopotrivă sătean și păgân, ceea ce a dus, chiar și după creștinare, la păstrarea în limbile moderne europene a unor cuvinte comune precum „paysan”

sau „peasant”. Era același care putea să creadă încă în vechii zei greco-romani, după cum putea să fie adeptul lui Mithra, divinitatea iraniană, sau adoratorul cultului solar, al „Sfântului Soare” din folclorul românesc – cel cu care se asemuia un împărat precum Aurelian, părăsitorul Daciei, când se proclama „Deus Sol Invictus” –, același Soare a cărui „naștere” la solstițiul de iarnă, început al plenitudinii astrului, era sărbătorită la 25 decembrie, „dies natalis solis”; adică tocmai atunci când era celebrat Mithra, cel al cărui cult se desfășura îndeobște într-o peșteră rituală, și tocmai atunci când va fi sărbătorită de creștini nașterea lui Iisus Hristos el însuși, la Bethleem, tot într-o peșteră, un „spelaiion”, cum istorisește, înainte de 200, apocrifă „Protoevanghelie a lui Iacob”.

Orizontul vizual al epocii coincidea deplin cu acela al credințelor și al textelor astfel coexistente. Arta monumentală păgână, cu accentele sale de urieșenie orientală regăsite din palatul lui Dioclețian de la Split până în bazilica lui Maxentius de la Roma, cu imaginile barbarizate cioplite pe arcul lui Galerius de la Salonic sau cu acelea, foarte rafinate, din mozaicurile fermecător-enigmatice descoperite în Sicilia, la „Villa Erculia” de la Piazza Armerina, este contemporană și perfect congruentă cu zorii artei creștine care recurgea la aceleași modalități stilistice și tehnice ale picturii murale, ale mozaicului, ale sculpturii și ale arhitecturii pe care le regăsim în întreaga artă romană târzie și care sunt evidențiate, înainte de toate, de pictura catacombelor de pe Via Appia (unele chiar din secolul al III-lea, contemporane cu picturile din sinagoga și din „casa creștină” de la Dura Europos). Contemporaneitatea și congruența la care m-am referit sunt împrejurări culturale majore și evidente, chiar dacă această artă creștină incipientă avea înaintea sa o epocă înfloritoare unde creația păgână nu-și mai avea locul nicicum, cea a primelor timpuri bizantine, din vremea lui Constantin cel Mare până în aceea a lui Justinian.

Înmulțirea impresionantă și firească a monumentelor creștine după edictul de la Milano ar fi trebuit să ne lase drept zestre un peisaj la fel de impresionant, dacă mentalul colectiv al posterității nu ar fi determinat, recurent, o venerare peste măsură a acelor prime mărturii ale triumfului creștin. Ceea ce a făcut ca prea puține edificii sacre ale epocii constantiniene, de pildă, să ajungă până la noi fără preschimbări și adaosuri ale evului mediu, Renașterii, barocului și neoclasicismului care, incisiv, au desfigurat total, din prea mare „respect”, monumentele inițiale. Prea puțin s-a mai păstrat din bazilicile romane ale creștinismului abia oficializat, precum San Pietro de la Vatican, San Giovanni de la Lateran, San Paolo „fuori le mura” sau din bazilica, de răsunătoare

faimă, a Învierii („Anastasis”) de la Ierusalim. Abia rotunda Santa Costanza din Roma, cu mozaicurile sale ce păstrează încă, fie și palide, tradiții ale motivelor pompeiene sau bazilica Nașterii de la Bethleem, cu pavimentele și capitellurile sale ce au scăpat neatinse, mai conservă ceva din mărturia eforturilor artistice puse în slujba credinței din primul secol de creștinism licit; după cum pline de interes pentru coexistența spirituală din iconografia constantiniană și postconstantiniană sunt picturile din catacombele romane de pe Via Latina, unde isprăvile mitologice ale lui Hercules al păgânilor sunt zugrăvite alături de scene iudeo-creștine ale Vechiului Testament (de curând și din aceeași vreme am văzut ceva similar – sculptat însă în piatră – într-un relief descoperit la Salonic) sau picturile, mai demult descoperite, din hipogeul de la Tomis, unde un „banchet euharistic” prelungește neașteptat canonul compozițional al prea bine știutului banchet funerar roman.

Nicăieri, însă, instrumentarul cultural păgân nu a fost atât de subtil folosit – iar acesta nu este doar un paradox al istoriei, ci și un semn al mersului său înainte pe o „cale regală” a civilizației – precum în chiar opera de definire a dogmei creștine. Moștenitoare a tipului de educație grecesc, al „paideiei” așadar, religia creștină a știut de timpuriu să vadă în marii gânditori ai Eladei păgâne pe autenticii „praecursores Christi”, prevestitori inspirați ai lumii divine, premergători, într-un fel, ai Bunei Vestiri; de unde, adaug imediat, locul lui Platon, al lui Aristotel, al unui Pitagora, ca mărturisitori insoliți ai „concordiei” Vechiului și Noului Testament, în scena iconografică, cu genealogii înflorite și colorate, care se numește „Arborele lui Ieseu”, evocând descendența lui Iisus și a Mariei din casa lui David și din regii Iudeii – o admirăm din vitraliile goticului francez al vremii abatelui Suger, până în frescele moldave ale vremii principelui Rareș –, ca și rolul unor umaniști, precum quattrocentistul Pico della Mirandola, de căutători și exegeți ai tradiției platonice în creștinism și ai acelor texte fundamentale ale misticismului iudaic ce constituie Cabala, amestec de speculații mesianice legate de gnosticism, de doctrina pitagoreică și de neoplatonismul alexandrin, cuprinzând în sine ceea ce puteau fi socotite „vestigia Christi”.

În laboratorul de sensibilități, de subtilități, de mentalități și gândire elenistică orientală, deschis spre toate orizonturile, care a fost Alexandria Egiptului, acolo unde se încrucișau credințe, filozofii, școli artistice și literare s-a desăvârșit coexistența unică pe care o amintesc stăruitor aici.

Un Clement din Alexandria încercând să vadă, înainte și după 200, cum se putea raporta credința cea nouă pe care o împărtășea la

rațiunea celor vechi, apoi, câteva decenii mai târziu, un Origene din Alexandria, succesorul celui dintâi și autorul celei mai vaste opere din creștinismul incipient, apărător al „paideiei” și al gândirii grecești, pregătind limbajul filozofic de sorginte elenistică pe care l-au mănuit întemeietorii „patristicii” stau la temelia mirabilului veac al IV-lea. Cel în care fostul retor păgân devenit episcopul creștin Vasile din Cezareea Capadociei va cultiva tradiția aristotelică, dar va da și regulile ascezei monahale pe care o trăiseră deja sau aveau să o trăiască, în „tebai-dele” Egiptului și în pustiurile Siriei, „eremiții” – deci oamenii deșertului –, aflați în „anahoreză”, așadar „fugiți din lume”, urmași ai cuvioșilor Antonie cel Mare, Pahomie și Simeon Stilitul; în care fratele său Grigore, episcopul de Nyssa, va fi gânditorul creștin cel mai notoriu din descendența origenistă și în care elevul convertit al păgânului Libanius, pe nume Ioan din Antiohia, devenit episcop al Constantinopolului a prelungit, prin predicile sale, elocința anticilor, primind în posteritate numele de „Chrysostomos”, adică „Gură de Aur”.

Dar, fără doar și poate, sfera în care importanța împrumuturilor păgâne în mentalul creștin și-a atins apogeul a fost cea a definirii dogmatice a noii religii. Aceasta s-a petrecut în mai 325 și, mai apoi, în mai-iulie 381 la cele două dintâi concilii sau sinoade ecumenice – cel de la Niceea și cel de la Constantinopol –, ținute sub autoritatea imperială izvorătoare, în biserica orientală, a mult discutatului „cezaropapism” al primului Bizanț. Aici, sub oblăduirea și din voința unor Constantin cel Mare și Gratianus, cu participarea unor creștini iluștri de la Eusebiu din Cezareea și Hosius din Cordoba la mai sus amintitul Grigore din Nazianz – ajuns efemer cel mai înalt ierarh al imperiului – a fost creat, împotriva ereziei ariene ce nega divinitatea lui Hristos, așa-numitul „simbol niceeo-constantinopolitan”. Potrivit acestuia „Dumnezeu Unul în ființă” – amintire a Unului plotinian al filozofiei păgâne – este „întreit în Persoane”, format așadar din trei „ipostaze”, Dumnezeu-Tatăl, Dumnezeu-Fiul și Dumnezeu-Sfântul Duh, consubstanțiale, „identice în esență” („omoušios” în elină), cu o aceeași „ousia” deci, care se întrepătrund (românii spun, atât de frumos, că se află în „împreună petrecere”, ceea ce traduce exact cuvântul grecesc „perihoresis”).

Iată așadar cum pentru prima generație importantă de intelectuali ai creștinismului acceptat, înaintea triumfului din 392, definirea dogmatică printr-un „credo”, simbol al credinței întemeiat pe un echilibru al teologiei trinitare – același pe care, curând, Occidentul îl va rupe prin instituirea faimosului „Filioque” al bisericii romano-cato-

lice pentru care Sfântul Duh purcede din Tată și Fiul într-un spirit „subordinaționist” (din formula „Spiritus Sanctus... qui ex Patre Filioque procedit”) – s-a realizat prin termenii conceptuali împrumutați vorbirii culte și celei populare din elenismul precreștin: în indicarea esenței divine creștinii au folosit „ousia”, care era un termen filozofic clasic, în timp ce „hypóstasis” este un cuvânt comun care vrea să desemneze pur și simplu „existența”.

Nu mai puțin, în disputele cristologice ale veacului al IV-lea, Logos-ul demiurg din neoplatonism – cel ce va fi pentru creștini Cuvântul întrupat – implica știința adâncă despre reflecția secolelor imediat precedente, cunoașterea tezelor despre Logos ale unui Filon din Alexandria, filozoful evreu al veacului I – cel ce i-a influențat pe alexandrinii Clement și Origene – sau înțelegerea exactă a sensului cuvintelor – din același prim secol creștin – ale apostolului Ioan vorbind despre Hristos ca despre un Logos, parte creatoare și ordonatoare a înțelepciunii divine; era, de fapt, acesta, un Logos precreștin fragmentar, un „logos seminal” („lógos spermatikós”), prin care păgânii de excepție erau aduși să cunoască adevărul, să intuiască venirea lui Mesia, să-i poată înrâuri, în fine, pe marii gânditori creștini, precum Platon pe Pseudo-Dionisie Areopagitul, precum Aristotel pe Toma de Aquino.

Veacul al IV-lea, consemnând la extremul său sfârșit transformarea creștinismului în unica religie a lumii romane, avea să fie și momentul îndepărtat al unui clivaj mental, al unui început de despărțire spirituală între „pars Orientis” și „pars Occidentis”, mult dincolo de împărțirea administrativă a imperiului în două părți distincte. Iar fundamentul acestei separări creștine va fi fost, încă o dată, un rezultat al recepției – este drept, diferite – a lecției anticilor păgâni. Dacă Apusul unor „Părinți ai Bisericii”, precum Augustin, retorul din Cartagina și episcopul de la Hippona – îndepărtatul precursor al lui Luther și al strămoșului existențialiștilor care a fost teologul danez Sören Kierkegaard, al unui pesimism funciar în ceea ce privește umanitatea, al exacerbării neliniștii și păcatului – avea să rămână definitiv atașat „apologeticii”, acea ramură a teologiei care demonstrează logic, aș fi tentat să spun chiar aristotelic – pentru că silogistic –, existența lui Dumnezeu, Răsăritul avea să-și cristalizeze tipul de afirmare „apofatică” a ceea ce nu este Dumnezeu; era o subtilă formă negativă de definire a divinității prin ceea ce ea nu este, preferată de ortodoxie pentru deplina sa taină, regăsită din icoane până în iconostasele care separă, la orientali, văzutul cristologic și mariologic al naosului de nevăzutul euharistic al altarului. Este, această apofază a lumii răsăritene, o exprimare a mis-

terului credinței, o tehnică a negației pentru postularea transcendenței absolute a lui Dumnezeu, o asemenea cale negativă fiind identificată și la alte popoare ale Orientului – la necreștinii Indiei, spre pildă –, o modalitate superioară de „ne-cunoaștere” ce descindea aici din Platon, cel care undeva în *Republica* vorbea despre „binele ce este dincolo de ființă”. Era acea inteligență inefabilă, aflată dincolo de „sufletul universal” care pentru gânditorul antic rămânea ceva impersonal și abstract, chiar dacă măreț, în timp ce pentru creștinul primelor veacuri desemna ceva extrem de concret și de personal.

Aristotel pentru Occident și Platon pentru Orient fuseseră cei doi „balcanici” păgâni care au întemeiat, astfel, Europa așa cum duce ea până astăzi.